

Erzincan ve Yöresi Ağzlarında -sA Enklitiği

The -sA Enclitic in the Dialects of Erzincan and its Locality

Turgut BAYDAR*

ÖZET

Türkçede bazı nedenlerden dolayı enklitik edatlarına ve eklerine rastlanmaktadır. Bu durum hem standart dilde hem de ağızlarda kendini göstermektedir. Erzincan ve yöresi ağzlarında da bazı kelimelerde -sA enklitiği görülmektedir.

Bu çalışmada Erzincan ve yöresi ağzlarında -sA enklitiği alan bazı kelimelerin yapısı üzerinde durulmuş; söz konusu kelimelerdeki -sA enklitiğinin nedenleri izah edilmeye çalışılmıştır.

ANAHTAR KELİMELEER

Erzincan ve yöresi ağzları, enklitik, -sA enklitiği.

ABSTRACT

There are postpositions and affixes of enclitic that are encountered in Turkish because of some reasons. This situation can be observed in both the standard language and dialects. Similarly, the -sA enclitic can be seen in some words in the dialects of Erzincan and its locality.

In this study, it is emphasized the structure of some words in the dialects of Erzincan and its locality that have the -sA enclitic, and it is tried to be explained the causes of the -sA enclitic in the aforesaid words.

KEY WORDS

the dialects of Erzincan and its locality, enclitic, the -sA enclitic.

*Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü

Türkçede bazı ekler ve edatlar eklendikleri kelimeleri özellikle pekiştirmektedir; bunun yanı sıra da istek, benzetme, olasılık vb. anlamlarıyla etkilemektedirler.

Erzincan ve yöresi ağızlarında da *yapmaz-sa-n-sa*, *geçer-se-m-se*, *durmaz-sa-n-sa*, *çalışmaz-sa-n-sa*, *aramaz-sa-m-sa* gibi yapılarda -sA, geldiği kelimenin anlamını pekiştiren bir enklitik¹ olarak kullanılmaktadır.

Türkçede şart ekinin yargı bildirmediği² öteden beri araştırmacılar tarafından ifade edilen bir durumdur. Muharrem Ergin, şart kipi hakkında şunları söylemektedir: *Bu ek de yalnız şekil ifade eden bir ektir. Tasarlama kiplerinden biri olan şart şeklini meydana getirir. Hareketin şart şeklinde tasarlandığını, şart olarak düşünüldüğünü anlatmak için fiil kök ve gövdelerine şart eki eklenir.*

*Şart şekli en tipik bir tasarlama kipidir. Bu kipte fiil şarta bağlandığı için hiçbir hüküm ifade etmez; hiçbir dilek, istek, temenni, zorlama anlatmaz. Yalnız isteksiz, dileksiz mücerret bir tasarlama ifade eder. Şart şeklinin hiçbir hüküm taşımayan bu karakteri ile bütün fiil kipleri içinde çok farklı bir durumu vardır. İleride cümle bahsinde de göreceğimiz gibi, bütün fiil çekimleri müstakil cümle yapabildikleri hâlde şart şekli şart fonksiyonu ile hükümlü müstakil bir cümle değil, ancak hüküm taşımayan bağlı bir cümle kurabilmektedir (Ergin 1989: 292-293)*³.

-sA eki şart işlevindeyken ifadede çeşitli boşluklar açmakta ve mesajın tamamlanması için -sA eki ile çekime girmiş fiilin dışında başka bir kip eki ile çekimlenmiş bir yüklem aranmaktadır. Şöyle ki *Ahmet çalışsa / çalışırsa... bu çalışsa* ya da *çalışırsa* ifadeleri tam olarak bitmişlik bildirmemektedir. Dolayısıyla zihinlerde tamamlanmayı bekleyen boşluklar vardır ve bu boşluklar da *Ahmet çalışsa başarır* ya da *Ahmet çalışırsa başaracak* gibi -sA ekli fiiller dışında başka kip ekleri ile çekimlenecek yüklemelere ihtiyaç duymaktadır.

¹ Enklitik terimi hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Bican Ercilasun (2008), "La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi", Ankara: *Dil Araştırmaları Dergisi*, S.: 2, Bahar, s.37-58

² Ekin dilek anlamında kullanıldığı cümlelerde yargı bildirebildiği bilinmektedir. Örnek olarak bk. Zeynep Korkmaz (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri -Şekil Bilgisi-*, Ankara: TDK Yay., s.676-693

³ -sA eki ile ilgili olarak ayrıca bk. Gürer Gülsevin, (1990), "Türkçede -sa Şart Gerundiumu Üzerine", Ankara: *Türk Dili*, S.: 467, s.276-279; Leylâ Karahan (1994), "-sa, -se Eki Hakkında", Ankara: *Türk Dili*, S.: 516, s.471-474

-sA ekli yapılarda şart anlamını kuvvetlendirmek için standart dilde *eğer* edatına başvurulur. Bazı ağızlarda ise kuvvetlendirme -sA enklitiği ile yapılır. Erzincan ve yöresi ağızlarında -sA enklitiğinin olduğu yapılarda iki önemli husus dikkati çekmektedir. Birincisi, bu yapılarda -sA şart ekinin mutlaka bir haber kipi ekinden sonra gelmesidir. İkincisi ise bu haber kipinin kesinlikle geniş zaman; sıklıkla da geniş zamanın olumsuz olmasıdır. Yani sıralanış; geniş zamanın olumlu veya olumsuz kipi, şart eki ve -sA enklitiği şeklinde olmaktadır.

Erzincan ve yöresi ağızlarındaki bu tarz kullanımlar standart dilde böyle ifade edilmezler. *durmazsansa, yapmazsansa, çalışmazsansa* gibi yapılar standart dilde şu şekilde ifade edilir:

→*Eğer durmazsan çarparsın.*

→*Eğer çalışmazsan kazanamazsın.*

→*Eğer dediğim gibi yapmazsan çok üzüleceksin.*

Eğer, şartın daha etkili olması istendiğinde genellikle cümlenin başına getirilir ve böylece şart anlamı vurgulanmış / pekiştirilmiş olur. Ergin, *eğer* bağlacının bu işlevi hakkında şu bilgiyi vermektedir: *eğer, ger, şâyed. Bunlar şart ifade eden veya şartı kuvvetlendiren edatlardır. Başına geldikleri cümleyi daha sonraki cümle veya cümlelere bağlarlar. Hepsi yabancı asıllıdır* (Ergin 1989: 334-335).⁴

Erzincan ve yöresi ağızlarında ise cümle başına *eğer* bağlacı getirilmeden şartın şart anlamı vurgulanmak / pekiştirilmek istenmekte ve bu da -sA enklitiği ile sağlanmaktadır. Söz konusu yöredeki bu yapılar, o yöre ağızlarının karakteristik özelliğidir. Aslında

→*Eğer frene basmazsan çarparsın yerine*

→*Frene basmazsansa çarparsın* denilerek bir tasarruf sağlanmış olmaktadır. Verilmek istenen mesajı kuvvetlendirmek için fazladan bir kelime daha kullanılmak yerine aynı mesajı aynı kuvvette vermek / pekiştirmek üzere bir eke başvurulmaktadır.

Türkçede katmerli çekimler hikâyenin şartı ve rivayetin şartı şeklindedir. Şartın şartı şeklindeki çekimlere standart dilde rastlanmaz. Bu yönüyle Erzincan ve yöresi ağızlarında görülen bu yapı standart dildeki katmerli çekimlerden ayrılır. Ayrıca standart dildeki hikâyenin şartı ve rivayetin şartı şeklinde görü-

⁴ Farsça olan *eğer* bağlacının şartı kuvvetlendirme işlevi için ayrıca bk. *Türkçe Sözlük* (2005), Ankara: TDK Yay., 10. bs., s.604; *Örnekleriyle Türkçe Sözlük* (2000), Ankara: MEB Yay., 2. bs., s.787

len katmerli çekimler de bu yapıyla karıştırılmamalıdır. Çünkü o yapılardaki -sA ekleri *eğer* bağlacı ile bir paralellik arz etmez.

Bu makale üzerinde çalıştığım süreçte Erzincan'ın Tercan ilçesinden bir öğrenciden duyduğum bu yapıların geçtiği şu iki cümleyi de burada vermek istiyorum.

→*Bu dersi geçerse üst sınıfta okuyabileceğim. / Geçmezsem dönem tekrarı yapacağım.*

Diğer örnekler gibi bu iki cümlelerin de açıkça gösterdiği gibi en sona gelen -sA ekleri *eğer* bağlacının yerini tutmakta ve şart anlamını kuvvetlendiren bir enklitik olarak görev yapmaktadır.

Öğrenci, aynı cümleleri şu şekilde ifade etseydi cümleler yine aynı mesajı verirdi. Yani katmerli çekimi yapan -sA enklitiği ile *eğer* bağlacı arasındaki denklik bu örneklerde de dikkatleri çekmektedir:

→*Eğer bu dersi geçersen üst sınıfta okuyabileceğim. / Eğer geçmezsem dönem tekrarı yapacağım.*

Mukim Sağır *Erzincan ve Yöresi Ağızları* isimli çalışmasının *Ek-Fiil* başlığının *Şart Kipi* alt başlığında konu ile ilgili *Tüm ağız gruplarında I. ve II. teklik şahısların kip ekleri şahıs ekinde sonra tekrarlanmaktadır* diyerek *éyisemse, aırabaysamsa, böyüksemse, şeysemse* örneklerini vermiştir (Sağır 1995: 159).⁵

Efrasiyap Gemalmaz *Erzurum İli Ağızları* isimli çalışmasının birinci cildinin *Ek-Fiil (veya Bildirme Ekleri)* bölümünde şunları söylemektedir:

Ek-fiilin şartı şahıslara göre şöyledir:

Daha çok Yukarı Karasu ve Yukarı Aras ağızlarında Teklik 3. şahıs dışında, şart eki şahıs ekinde sonra tekrarlanır.

Bu olayla Çoruhboyu ağızlarında hemen hemen hiç karşılaşılmaz.

ağayısamsa / ağaysamsa / ağayisemse

bacıyısamsa / baciysamsa / baciyisemse

guziyısamsa / guziysamsa / guziyisemse... (Gemalmaz 1995: 331-337).

⁵ Sağır, aynı alt başlığın devamında diğer şahıslarda da şart ekinin şahıs ekinde sonra bir daha tekrarlandığını ifade etmiştir. bk. Mukim Sağır (1995) *Erzincan ve Yöresi Ağızları*, Ankara: TDK Yay., s.159-160

Araştırmacı yine aynı çalışmasının *Birleşik Kipler* bölümünde de *Bölgemiz ağızlarında Şart Birleşik Kipinin Görülen Geçmiş Zaman* (örn.: *aldiyisamsa*), *Öğrenilen Geçmiş Zaman* (örn.: *almışisamsa*), *Şimdiki Zaman* (örn.: *alirsamsa*), *Gelecek Zaman* (örn.: *alacaḡsamsa*), *Geniş Zaman* (örn.: *alirsamsa*), *Gereklilik* (örn.: *almaliyisamsa*) kipleri kullanılır demektedir (Gemalmaz 1995: 374).

Gemalmaz'ın verdiği bilgilerden ve örneklerden de açıkça anlaşılacağı gibi -sA enklitiği sadece Erzincan ve yöresi ağızlarında değil Erzurum ağızlarında da görülmektedir. Hatta aynı yapının Kars ili ağızlarında da geçtiğini Ahmet Bican Ercilasun *Arpaçay Köylerinden Derlemeler* isimli eserin *İnceleme* bölümünün *Eylemlerin Birleşik Çekimleri* alt başlığında *Bazen de, çevre yerli ağızlarında olduğu gibi, koşul eki tekrarlanmaktadır: getirersense* diyerek bu yapıdan bahsetmiştir (Ercilasun 1998: 21).

Leylâ Karahan da *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* isimli eserinde Doğu Grubu ağızlarının Kuzeydoğu Grubu ile Batı Grubu ağızlarından hangi özelliklerle ayrıldığından bahsederken *Erzurum, Van, Muş, Ağrı, Diyarbakır, Urfa ağızlarındaki "sorarsamse, biraḡırsinsa, baciysaḡsa"* gibi kelimelerde kip ve şahıs eklerinin sıralanışı ilgi çekicidir demiş, bu tür kullanılışa ve bu durumun bulunduğu ağızlara dikkatleri çekmişti (Karahan 1996: 56-57).

Leylâ Karahan'ın verdiği bilgilerden yola çıkarak aynı yapının Doğu Grubu ağızlarından Diyarbakır ağzında *Siz bān bi alabalı bulursazsa, ben bu yarayı raḡat eḡderem* (Erten 1994: 58) ve Urfa ağzında *vuracaḡsansa, dūḡecaḡsansa* (Edip 1991: 53-54) geçtiğini de tespit ettik.

Yani bu açıklamalar ve örneklerden -sA enklitiğinin sadece Erzincan ve yöresi ağızlarında görülen bir durum olmadığı Doğu Grubu ağızlarının bir özelliği olarak karşımıza çıktığı görülmektedir.

Yukarıda Erzincan ve yöresi ağızlarında -sA enklitiğinin olduğu yapılarda iki önemli husustan bahsetmiştik. Bunlardan birincisinin bu yapılarda -sA şart ekinin mutlaka bir kip ekinin sonra gelmesi; diğerinin de bu kip ekinin kesinlikle geniş zaman, sıklıkla da geniş zamanın olumsuzu olmasıydı. Diğer Doğu Grubu ağızlarında da yapı bu şekildedir. Urfa ağzındaki kullanılışı Erzincan ve diğer Doğu Grubu ağızlarından şu yönüyle farklıdır. Şöyle ki; *vuracaḡsansa, dūḡecaḡsansa* (Edip 1991: 53-54) örneklerinde -sA şart eki gelecek zaman üzerine gelmiştir. Yani Urfa ağzındaki sıralanış; gelecek zaman kipi, şart eki ve -sA enklitiği şeklinde de olabilmektedir. Aynı farklı sıralanışlar Gemalmaz'ın (Gemalmaz 1995: 374) verdiği örneklerde de dikkatleri çekmişti. Yalnız şunu da hemen belirtelim Astrid Menz, *Gemalmaz'ın derlediği metinlerdeki şart ekli ör-*

neklere bakarsak bu çiftlemenin çoğunlukla geniş zaman ekiyle beraber oluştuğunu görürüz. Metinlerde, şart eki gelecek zaman ve görülen geçmiş zaman ekleriyle beraberken, çiftleme olmuyor diyerek derlenen metinlerdeki ek sıralamasının Erzincan ağzındaki gibi olduğuna dikkatleri çekmiştir (Menz 2004: 2116). Yani Gemalmaz'ın çalışmasının Giriş kısmında da ifade edildiği gibi çekimler, önceden tespit edilen bazı isim ve fiillerin soruşturma yoluyla oluşturulmuş çekimleridir. Urfa ağzında Edip'in verdiği örnekler herhangi bir metne gönderme yapılmadan sıralanmıştır. Buradan bunların da soruşturma yoluyla çekimlendiği ortaya çıkmaktadır. Ercilasun'un verdiği örneğe de dikkat edilirse oradaki sıralanışın da Erzincan ağzındakiyle paralel kullanıldığı fark edilecektir (getirersense).

Doğu Grubu ağızlarından Erzurum ağzında da kullanılan bu yapıya Menz de dikkatleri çeker ve konu hakkında, *Tietze Azerice için şart kipiyle ilgili değişiklikler tespit etti. Fakat Azericede kip ve şahıs eklerinin sıralanışının değiştiğini söylemek gerçekten mümkün çünkü tekil 1. şahıs ediremse'dir, Erzurum'da ise bu sözcük ediremse şeklinde kullanılır. Tietze bu sıralanış değişmesini 2. şahıs ekinin geniş ünlülü olmasına bağlar* der (Menz 2004: 2116). Menz çalışmasında *Tietze sıralanış değişimi göstermeyen bir örneği çözümlerken şöyle diyor: "Yan tümce bağlaç ağar ile zaten işaretlenmiş, böylece bu durumda 'eğer -bilirsen'i sadece bildiren '-bilirsin'den ayırması gereksizdir."* Demek ki, eğer bağlacı varsa şart anlamı zaten açık olduğundan dolayı eklerin sıralanış değişimi gerekmiyor (Menz 2004: 2116) diyerek Tietze'nin görüşünü aktarmış; ardından da *Aynı durumu Erzurum ağızlarından derlenmiş metinlerde de görürüz: eğer ile başlayan şart tümcelerinde çift şart eki bulunmaz demmiştir* (Menz 2004: 2116). Menz ile Tietze'nin ikinci defa tekrarlanan -sA ekinin eğer bağlacı ile işlev eşitliği olduğunu, denk olduğunu kabul etmeleri önemlidir.

Menz, Erzurum ağzındaki bu yapının nedenini 2. teklik şahsın ünlüsünün geniş olmasına bağlar ve *Erzurum ağzında da bence söz konusu değişiklik geniş zaman teklik 2. şahsın geniş ünlüsünden ve dolayısıyla şart ekiyle eş sesliliğinden kaynaklanır.... Böylelikle sorarsamsa, kesersıXsa gibi şekiller ortaya çıkmış olsa gerek* şeklinde izah eder (Menz 2004: 2116). Ancak *olsa gerek* ifadesinden Menz'in bu konuda çok da net bir fikri olmadığı sonucunu çıkartabiliriz. Çalışmasının sonundaki ifadeleri de bu konuda tam manasıyla karar veremediğini göstermektedir. Şöyle ki; *Sonuç olarak, hem Azericedeki sıralanış değişimi hem de Erzurum ağızlarındaki çift şart eki, eş seslilikten kaynaklanan anlam belirsizliğinin giderilmesi için kullanıma girmiş olsa gerektir* şeklinde daha önceki ifadesine paralel bir ifadede bulunmuştur (Menz 2004: 2117).

Menz'in ve Tietze'nin ifadelerinde ilginç olan bir yön bu yapının sadece fonetik sebeplere dayandırılması, en ilginçinin de Tietze'nin bu ekin *eğer* bağlacı ile denkliliğine değinmesi; ancak bunun bir anlam pekiştirici olarak yani bir enklitik olarak kullanıldığından bahsetmemiş olmasıdır. Elbette böyle bir yapının başlangıçta fonetik nedenlerden kaynaklanmış olabileceği düşünülebilir; ancak bunun sadece eş seslilikten kaynaklanan anlam belirsizliğinin giderilmesi için kullanıldığından düşünülmesi bize çok ikna edici gelmemektedir.

Ahmet Bican Ercilasun, "*La Enklitiği ve Türkçede Bir "Pekiştirme Enklitiği" Teorisi* isimli makalesinde "...Erdal'ın sınıflandırması içinde bizim konumuzu ilgilendiren dördüncü maddedir. Bugünkü Türkiye Türkçesinden *mI, dA, Dır* ve *(y)sA'yı* bu gruba sokan Erdal bunların "*highlighting elements*" (dikkat çekmek üzere kullanılan unsurlar) olarak adlandırılabilirliğini ifade eder. Bunlara daha kısa bir ifadeyle pekiştirici unsurlar, "*pekiştirme enklitikleri*" diyebiliriz. (Ercilasun 2008: 44) şekline bir açıklama yapmakta ve *-sA'yı* da enklitikler arasında saymaktadır (Ercilasun 2008: 45).⁶

Bu kullanılış özelliğinin Doğu Grubu ağızlarının karakteristik bir özelliği olduğunu belirtmiştik. Ancak burada şöyle bir durumun da açıklığa kavuşturulması gerekir diye düşünmekteyiz. Bu yapı neden diğer ağız gruplarında değil de sadece Doğu Grubu ağızlarında görülmektedir?

Bu konuda Ahmet Bican Ercilasun *Arpaçay Köylerinden Derlemeler* isimli eserinin *İnceleme* bölümünün sonunda yaptığı değerlendirmede, *Bizim çevre yerli ağızları diye adlandırdığımız Kars, Erzurum, Ardahan-Posof ve diğer bazı Doğu Anadolu ağızları da aslında çok geniş anlamıyla Azerî ağzı içinde düşünülebilir*, (Ercilasun 1998: 23) demiş ve Doğu Grubu ağızlarının Azerbaycan Türkçesi ve onun ağızlarıyla ilgili olabileceği gerçeğine dikkatleri çekmiştir.

Leylâ Karahan da *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* isimli eserinin *Sonuç* bölümünde aynı yönde açıklamalar yapar ve *Anadolu ağızları, doğuda Azerbay-*

KAYNAKLAR

- Banguoğlu, Tahsin (1995), *Türkçenin Grameri*, 4. bs., Ankara: TDK Yay.
- Barutçu Özönder, F. Sema (2001), "Türkçede Enklitik Edatları Üzerine: ÇI / ÇU", Ankara: *Kök Araştırmalar*, C. III, S.: 2, Güz, s.75-86
- Baydar, Turgut (2010), "Yokturdur Üzerine", Ankara: *Türk Dili*, S.: 702, s.1221-1222
- Benzer, Ahmet (2010), "-sa Ekinin İşlevleri ve Dilek-Şart Ayrımı", Konya: *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.:28, Güz, s.131-140
- Buran, Ahmet; Alkaya, Ercan (2001), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, 2. bs., Ankara: Akçağ Yay.
- Develi, Hayati (1997) "{sA} Morfemli Yardımcı Cümleler", Ankara: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1995*, s.115-152
- Edip (Kürkcüoğlu), Urfalı Kemal (1991), *Urfa Ağzı*, Ankara: TDK Yay.
- Ediskun, Haydar (1992), *Türk Dilbilgisi*, 4.bs., İstanbul: Remzi Kitabevi
- Ercilasun, Ahmet Bican (1983), *Kars İli Ağzları -Ses Bilgisi-*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yay.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2008), "La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi", Ankara: *Dil Araştırmaları Dergisi*, S.: 2, Bahar, s.37-58
- Ergin, Muharrem (1989), *Türk Dil Bilgisi*, 18. bs., İstanbul: Bayrak Yay.
- Erten, Münir (1994), *Diyarbakır Ağzı*, Ankara: TDK Yay.
- Gemalmaz, Efrasiyap (1995), *Erzurum İli Ağzları*, 2. bs., Ankara: TDK Yay., 1. C.
- Gülsevin, Gürer (1995), "Türkçede - Şart Gerundiumu Üzerine", Ankara: *Türk Dili*, S.: 467, s.276-279
- Gülsevin, Gürer (2005), "Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine", Ankara: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten- 1997*, s.215-224
- Hatiboğlu, Vecihe (1954), "Şart Kipi", *Türk Dili*, C.III, Ankara: TDK Yay., s.254-258
- Kara, Ruhi (1996), *Erzincan Masalları (Metinler, İncelemeler)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- Karahan, Leylâ (1994), "-sa, -se Eki Hakkında", Ankara: *Türk Dili*, S.: 516, s.471-474
- Karahan, Leylâ (1996), *Anadolu Ağzlarının Sı*, Ankara: TDK Yay.
- Karahan, Leylâ (1999), "Fiil Terimi Üzerine", Ankara: *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., s.47-55

